مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

مع

مسافر

اقبال

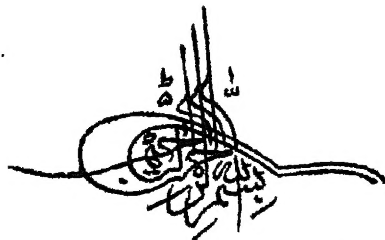
طبع اول سنہ ۱۹۳۶ء دو ہزار

طبع دوم سنہ ۱۹۴۴ء دو ہزار

(زیرِ نگرانی چودھری محمد حسین ایم اے)

مثنوی مسافر

اقبال

نادرِ افغاں شہِ درویش خو — رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملّت محکم از تدبیرِ او — حافظِ دینِ مبیں شمشیرِ او

چوں ابوذر خود گداز اندر نماز — ضربتش ہنگامِ کیں خارا گداز!

عہدِ صدیقؓ از جمالش تازہ شد! — عہدِ فاروقؓ از جلالش تازہ شد!

از غمِ دیں در دلش چوں لالہ داغ — در شبِ خاور وجودِ او چراغ!

در نگاہش مستیِ اربابِ ذوق — جوہرِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگہ — ہر دو گوہر از محیطِ لا الٰہ!

فقر و شاہی وارداتِ مصطفیٰ است! — ایں تجلّی ہائے ذاتِ مصطفیٰ است!

این دو قوت از وجودِ مومن است
این قیام و آن سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خون تپیدن آبروست

فقرِ ما در آخر اندر خون تپید
آفریں بر فقرِ آں مردِ شهید!

اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام
در طوافِ مرقدش نمک خرام

شاه در خواب است پا آهسته نه
غنچه را آهسته تر بکشا گره

از حضورِ او مرا فرماں رسید
آنکه جانِ تازه در خاکم دمید

سوختیم از گرمیٔ آوازِ تو
اے خوش آں قومے که داند رازِ تو

از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم این نواها از کجاست!

اے بآغوشِ سحابِ ما چو برق

روشن و تابندہ از نورِ تو شرق

یک زماں در کوہسارِ ما درخش

عشق را باز آں تب و تابے بہ بخش

تا کجا در بندہا باشی اسیر

تو کلیمی راہِ سینائے بگیر!

طے نمودم باغ و راغ و دشت و در　　چوں صبا بگذشتم از کوہ و کمر

خیبر از مردانِ حق بیگانہ نیست　　در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست!

جادہ کم دیدم از و پیچیدہ تر　　یاوہ گردد در خم و پیچش نظر

سبزہ در دامانِ کہسارش مجوے　　از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوے

سرزمینے کبکِ او شاہین مزاج
آہوئے او گیرد از شیران خراج!

در فضایش جرّہ بازان تیز چنگ
لرزہ برتن از نہیبِ شان پلنگ!

لیکن از بے مرکزی آشفتہ روز
بے نظام و ناتمام و نیم سوز!

فرِّ بازان نیست در پروازِ شان
از تدرواں پست تر پروازِ شان!

آہ قومے بے تب و تابِ حیات
روزگارش بے نصیب از واردات!

آں یکے اندر سجود، ایں در قیام
کاروبارش چوں صلوٰتِ بے امام!

ریز ریز از سنگِ او مینائے او
آہ! از امروزِ بے فردائے او!

۱

خطاب بہ اقوام سرحد

اے ز خود پوشیدہ خود را باز یاب
در مسلمانی حرام است این حجاب!

رمزِ دینِ مصطفےٰ دانی کہ چیست
فاش دیدن خویش را شاہنشہی است!

چیست دیں؟ دریافتن اسرارِ خویش
زندگی مرگ است بے دیدارِ خویش

آں مسلمانے کہ بیند خویش را
از جہانے برگزیند خویش را

از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست
تیغ لَا مَوجُودَ اِلَّا اللہ اوست

در مکان و لامکاں غوغائے او
نُہ سپہر آوارہ در پہنائے او

تا دلش سرّے ز اسرارِ خدا است
حیف اگر از خویشتن ناآشناست

بندۂ حق وارثِ پیغمبراں
او نگنجد در جہانِ دیگراں

تا جهانے دیگرے پیدا کند / این جهانِ کهنه را برهم زند

زنده مرد از غیرِ حق دارد فراغ / از خودی اندر وجودِ او چراغ!

پائے او محکم به بزمِ خیر و شر / ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر

صبحش از بانگے که برخیزد زجاں / نے ز نورِ آفتابِ خاوراں!

فطرتِ او بے جهات اندر جهات / او حریم و در طوافش کائنات

ذرّه از گردِ راهش آفتاب / شاهد آمد بر عروجِ او کتاب

فطرتِ او واکشاد از ملّت است! / چشمِ او روشن سواد از ملّت است!

اندکے گم شو بقرآن و خبر / باز اے ناداں بخویش اندر نگر

در جهاں آوارهٔ بیچارهٔ / وحدتے گم کردهٔ صد پارهٔ

بندِ غیر الله اندر پائے تست / داغم از داغے که در سیمائے تست

میرخیلِ! از مکرِ پنهانی بترس — از ضیاعِ روحِ افغانی بترس!

ز آتشِ مردانِ حق می سوزمت — نکته‌ئی از پیرِ روم آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر

مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر

گل مخور گل را مخور گل را مجو

زانکه گل خوار است دائم زردرو

دل بجو تا جاودان باشی جوان

از تجلی چهره‌ات چون ارغوان

بنده باش و بر زمین رو چون سمند

چون جنازه نی که بر گردن برند!"

شکوه کم کن از سپہرِ لاجورد — جز بگردِ آفتابِ خود مگرد

از مقامِ ذوق و شوق آگاه شو — ذرهٔ صیادِ مہر و ماه شو!

عالمِ موجود را اندازه کن — در جہاں خود را بلند آوازه کن

برگ و سازِ کائنات از وحدت است — اندریں عالم حیات از وحدت است

درگذر از رنگ و بوہائے کہن — پاک شو از آرزوہائے کہن

ایں کہن سامان نیرزد با دو جو — نقشبندِ آرزوئے تازه شو

زندگی بر آرزو دارد اساس — خویش را از آرزوئے خود شناس

چشم و گوش و ہوش تیز از آرزو — مشتِ خاکے لاله خیز از آرزو

ہر کہ تخمِ آرزو در دل نہ کشت — پائمالِ دیگراں چوں سنگ و خشت!

آرزو سرمایۂ سلطان و میر — آرزو جامِ جہاں بینِ فقیر

آب و گل را آرزو آدم کند　　آرزو ما را ز خود محرم کند

چوں شرر از خاکِ ما بر می جهد　　ذرّه را پهنائے گردوں می دهد

پورِ آذر کعبہ را تعمیر کرد　　از نگاہے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود بہ شہرِ کابل و حاضر میشود

بحضورِ اعلیحضرتِ شہیدؒ

شہرِ کابل! خطۂ جنّت نظیر — آبِ حیواں از رگِ تاکش بگیر!

چشمِ صائبؔ از سوادش سرمہ چیں — روشن و پائندہ باد آں سرزمیں

در ظلامِ شب سمن زارش نگر — بر بساطِ سبزہ می غلطد سحر!

آں دیارِ خوش سواد آں پاک بوم — بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم

آبِ او براق و خاکش تابناک — زندہ از موجِ نسیمش مُردہ خاک

○ مرزا صائب تبریزی در مدح کابل میگوید

"خوشا وقتے کہ چشم از سوادش سرمہ چیں گردد"

تابید اندر حرف و صوت اسرارِ او — آفتابان خفته در کہسارِ او

ساکنانش سیر چشم و خوش گہر — مثلِ تیغ از جوہرِ خود بے خبر!

قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست — زائران را گردِ راہش کیمیاست

شاہ را دیدم دران کاخِ بلند — پیشِ سلطانے فقیرے دردمند!

خُلقِ او اقلیمِ دلہا را کشود — رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آں شہِ والا گہر — بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ

جانم از سوزِ کلامش در گداز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش — سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار — دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر — از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاهش روزگارِ شرق و غرب — حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شهریارے چوں حکیماں نکته داں — راز دانِ مدّ و جزرِ امّتاں

پرده ها از طلعتِ معنی کشود — نکته هائے ملک و دیں را وانمود

گفت ازاں آتش که داری در بدن — من ترا دانم عزیزِ خویشتن

هر که او را از محبت رنگ و بوست — در نگاهم هاشم و محمود اوست

در حضورِ آں مسلمانِ کریم — هدیه آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم ایں سرمایهٔ اهلِ حق است — در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو هر ابتدا را انتهاست — حیدرؓ از نیروئے او خیبر کشاست

نشّهٔ حرفم بخونِ او دوید — دانه دانه اشک از چشمش چکید

گفت نادر در جهاں بیچاره بود — از غمِ دین و وطن آواره بود

کوہ و دشت از اضطرابم بے خبر　　از غمانِ بے حسابم بے خبر
نالہ با بانگِ ہزار آمیختم　　اشک با جوئے بہار آمیختم
غیرِ قرآں غمگسارِ من نبود
قوتش ہر باب را بر من کشود"

گفتگوئے خسروِ والا نژاد　　باز با من جذبۂ سرشار داد
وقتِ عصر آمد صدائے الصّلوٰت　　آں کہ مومن را کند پاک از جہات
انتہائے عاشقاں سوز و گداز　　کردم اندر اقتدائے او نماز
راز ہائے آں قیام و آں سجود
جز بہ بزمِ محرماں نتواں کشود!

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است

درونِ پردۂ او نغمہ نیست فریاد است!

زمانہ کہنہ بتاں را ہزار بار آراست

من از حرم نگذشتم کہ پختہ بنیاد است

درفشِ ملّتِ عثمانیاں دوبارہ بلند

چہ گویمت کہ بہ تیموریاں چہ افتاد است!

خوشا نصیب کہ خاکِ تو آرمید اینجا

کہ ایں زمیں ز طلسمِ فرنگ آزاد است!

ہزار مرتبہ کابل نکوتر از دلّی است
کہ آں عجوزہ عروسِ ہزار داماد است

درونِ دیدہ نگہ دارم اشکِ خونیں را
کہ من فقیرم و ایں دولتِ خداداد است!

اگرچہ پیرِ حرم وردِ لاالٰہ دارد
کجا نگاہ کہ بُرّندہ تر ز پولاد است!

سفر به غزنی و زیارت مزارِ حکیم سنائیؒ

از نوازشہائے سلطانِ شہید — صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید

نکتہ سنجِ خاوران ہندی فقیر — میہمانِ خسروِ کیوان سریر!

تا ز شہرِ خسروی کردم سفر — شد سفر بر من سبک‌تر از حضر

سینہ بکشادم بآں بادے کہ پاک — لالہ رُست از فیضِ او در کوہسار

آہ! غزنی آں حریمِ علم و فن — مرغزارِ شیرمردانِ کہن

دولتِ محمود را زیبا عروس — از حنابندانِ او دانائے طوس!

خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی — از نوائے او دلِ مرداں قوی

آں حکیمِ غیب آں صاحب مقام — تُرکِ جوشِ رومی از ذکرش تمام

من ز پیدا، او ز پنهاں در سرور — ہر دو را سرمایہ از ذوقِ حضور

او نقاب از چہرۂ ایماں کشود — فکرِ من تقدیرِ مومن وانمود

ہر دو را از حکمتِ قرآں سبق — او ز حق گوید من از مردانِ حق

در فضائے مرقدِ او سوختم — تا متاعِ نالہ اندوختم

گفتم اے بینندۂ اسرارِ جاں — بر تو روشن ایں جہان و آں جہاں

عصرِ ما وارفتۂ آب و گل است — اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است

مومن از افرنگیاں دید آنچہ دید — فتنہ ہا اندر حرم آمد پدید

تا نگاہِ او ادب از دل نخورد — چشمِ او را جلوۂ افرنگ برد

اے حکیمِ غیب، امامِ عارفاں — پختہ از فیضِ تو خامِ عارفاں

آنچہ اندر پردۂ غیب است گوے — بو کہ آبِ رفتہ باز آید بجوے

پردہ بگذار آشکارائی گزیں
تا بہ لرزد از سجودِ تو زمیں

دوش دیدم فطرتِ بیتاب را
روحِ آں ہنگامۂ اسباب را

چشمِ او بر زشت و خوبِ کائنات
در نگاہِ او غیوبِ کائنات

دستِ او با آب و خاک اندر ستیز
آں بہم پیوستہ و ایں ریزریز

گفتمش در جستجوئے کیستی؟
در تلاشِ تار و پوئے کیستی؟

گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن
آدمے نو سازم از خاکِ کہن

مشتِ خاکے را بصد رنگ آزمود
پے بہ پے تابید و سنجید و فزود

آخر او را آب و رنگِ لالہ داد
لَا اِلٰہ اندر ضمیرِ او نہاد

باش تا بینی بہارِ دیگرے
از بہارِ پاستاں رنگیں ترے

ہر زماں تدبیرہا دارد رقیب
تا نگیری از بہارِ خود نصیب

بر درونِ شاخِ گل دارم نظر   غنچه ہا را دیده ام اندر سفر!

لاله را در وادی و کوه و دمن   از دمیدن باز نتوان داشتن

بشنود مردے که صاحب جستجوست

نغمه را کو ہنوز اندر گلوست!

بر مزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیزد از دل نالہ ہا بے اختیار — آہ! آں شہرے کہ اینجا بود پار!

آں دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست — آں شکوہ و فال و فر افسانہ ایست

گنبدے؟ در طوفِ او چرخِ بریں — تربتِ سلطان محمود است ایں!

آنکہ چوں کودک لب از کوثر بشست — گفت در گہوارہ نامِ او نخست

برقِ سوزاں تیغِ بے زنہارِ او — دشت و در لرزندہ از یلغارِ او

زیرِ گردوں آیت اللہ آیتش — قدسیاں قرآں سرا بر تربتش

شوخیِ فکرم مرا از من ربود — تا نبودم در جہانِ دیر و زود

رخ نمود از سینہ ام آں آفتاب — پردگیہا از فروغش بے حجاب

مہرِ گردوں از جلالش در رکوع   از شعاعش دوش می گردد طلوع!

وارہیدم از جہانِ چشم و گوش   فاش چوں امروز دیدم صبحِ دوش

شہرِ غزنیں یک بہشتِ رنگ و بو   آبجو ہا نغمہ خواں در کاخ و کو

قصرہائے او قطار اندر قطار   آسماں با قبہ ہالش ہم کنار

نکتہ سنجِ طوس را دیدم بہ بزم   لشکرِ محمود را دیدم برزم

روحِ سیرِ عالمِ اسرار کرد   تا مرا شوریدہ بیدار کرد

آں ہمہ مشتاقی و سوز و سرور   در سخن چوں رندِ بے پروا جسور

تخمِ اشکے اندراں ویرانہ کاشت   گفتگو ہا با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او

سوختم از گرمیٔ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریده در ویرانهٔ غزنی

لاله بهرِ یک شعاعِ آفتاب
دارد اندر شاخ چندین پیچ و تاب

چون بهار او را کند عریان و فاش
گویدش جز یک نفس اینجا مباش!

هر دو آمد یک دگر را ساز و برگ
من ندانم زندگی خوشتر که مرگ!

زندگی پیہم مصافِ نیش و نوش
رنگ و نم امروز را از خونِ دوش!

الاماں از مکرِ ایّام الاماں
الاماں از صبح و از شام الاماں!

اے خدا اے نقشبندِ جان و تن
با تو ایں شوریده دارد یک سخن

فتنہ ہا بینم دریں دیرِ کہن
فتنہ ہا در خلوت و در انجمن

عالم از تقدیرِ تو آمد پدید
یا خدائے دیگرے او را آفرید!

ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز
اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!

صدق و اخلاص و صفا باقی نماند
"آں قدح بشکست و آں ساقی نماند"

چشمِ تو بر لالہ رویانِ فرنگ
آدم از افسونِ شاں بے آب و رنگ

از کہ گیرد ربط و ضبط ایں کائنات؟
اے شہیدِ عشوۂ لات و منات!

مردِ حق آں بندۂ روشن نفس
نائبِ تو در جہاں او بود و بس

او بہ بندِ نقرہ و فرزند و زن
گر توانی سومناتِ او شکن

ایں مسلماں از پرستارانِ کیست؟
در گریبانش یکے ہنگامہ نیست!

سینہ اش بے سوز و جانش بے خروش
او سرافیل است و صورِ او خموش!

قلبِ او نا محکم و جانش نژند
در جہاں کالائے او نا ارجمند

در مصافِ زندگانی بے ثبات — دارد اندر آستیں لات و منات

مرگ را چوں کافراں داند ہلاک — آتشِ او کم بہا مانندِ خاک!

شعلۂ از خاکِ او باز آفریں — آں طلب آں جستجو باز آفریں

باز جذبِ اندروں او را بدہ — آں جنونِ ذوفنوں او را بدہ

شرق را کن از وجودش استوار — صبحِ فردا از گریبانش برآر!

بحرِ احمر را بچوبِ او شگاف

از شکوہش لرزہ افگن بہ قاف!

قندھار و زیارتِ خرقۂ مبارک

قندھار آں کشورِ مینو سواد
اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد

رنگ ہا بو ہا ہوا ہا آب ہا
آب ہا تابندہ چوں سیماب ہا

لالہ ہا در خلوتِ کہسار ہا
نار ہا یخ بستہ اندر نار ہا

کوئے آں شہر است ما را کوئے دوست!
ساربان بربند محمل سوئے دوست

می سرایم دیگر از یارانِ نجد
از نوائے ناقہ را آرم بوجد!

غزل

از دیرِ مغاں آیم بے گردشِ صہبا مست!

در منزلِ لا بودم از بادۂ اِلّا مست!

دانم کہ نگاہِ او ظرفِ ہمہ کس بیند

کردست مرا ساقی از عشوہ و ایما مست!

وقت است کہ بکشایم میخانۂ رومی باز

پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

ایں کار حکیمے نیست، دامانِ کلیمے گیر

صد بندۂ ساحل مست، یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد

میرد بخیابانها این لالۂ صحراست!

از حرفِ دل آویزش اسرارِ حرم پیدا

دی کافرکی دیدم در وادیٔ بطحاست!

سینا است که فاران است؟ یارب چه مقام است این؟

هر ذرّۂ خاکِ من چشمی است تماشاست!

خرقۂ آن برزخِ لا یبغیان   دیدمش در نکتۂ لی خرقتان

دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل   در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل

○ برزخِ لا یبغیان: تلمیح بآیۂ قرآن

○ لی خرقتان الفقر والجهاد - حدیث

عقل را او صاحبِ اسرار کرد — عشق را او تیغِ جوهردار کرد

کاروانِ شوق را او منزل است — ما همه یک مشتِ خاکیم او دل است

آشکارا دیدنش اسرائے ما ست — در ضمیرش مسجدِ اقصائے ما ست

آمد از پیراهنِ او بوئے او — داد ما را نعرهٔ اَللّٰه هو

با دلِ من شوقِ بے پروا چه کرد! — بادهٔ پُر زور با مینا چه کرد!

رقصد اندر سینه از زورِ جنوں — تا ز راهِ دیده می آید بروں!

گفت من جبریلم و نورِ مبیں — پیش ازیں او را ندیدم ایں چنیں!

شعرِ رومی خواند و خندید و گریست — یا رب ایں دیوانه فرزانه کیست!

در حرم با من سخن رندانه گفت — از مے و مغ زاده و پیمانه گفت!

---

٥ اسرائے: تلمیح بآیهٔ قرآنی

گفتمش این حرفِ بیباکانه چیست   لب فرو بند این مقامِ خامشی است

من ز خونِ خویش پروردم ترا   صاحبِ آہِ سحر کردم ترا

باز یاب این نکته را اے نکته رس   عشقِ مردان ضبطِ احوال است و بس

گفت عقل و ہوش آزارِ دل است!   مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعرہ ہا زد تا فتاد اندر سجود

شعلۂ آوازِ او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرت احمد شاہ بابا علیہ الرحمۃ

موسّسِ ملّتِ افغانیہ

تربتِ آں خسروِ روشن ضمیر
از ضمیرش ملّتے صورت پذیر

گنبدِ او را حرم داند سپہر
با فروغ از طوفِ او سیمائے مہر

مثلِ فاتح° آں امیرِ صف شکن
سکّہ زد ہم بر اقلیمِ سخن

ملّتے را داد ذوقِ جستجو
قدسیاں تسبیح خواں بر خاکِ او

از دل و دستِ گہر ریزے کہ داشت
سلطنت ہا برد و بے پروا گذاشت

نکتہ سنج و عارف و شمشیر زن
روحِ پاکش با من آمد در سخن

° فاتح: سلطان محمد فاتح فاتح قسطنطنیہ

گفت می دانم مقامِ تو کجاست — نغمۂ تو خاکیاں را کیمیاست

خشت و سنگ از فیضِ تو دارائے دل — روشن از گفتارِ تو سینائے دل

پیشِ ما اے آشنائے کوئے دوست — یک نفس بنشیں کہ داری بوئے دوست

اے خوش آں کو از خودی آئینہ ساخت — وندراں آئینہ عالم را شناخت

پیر گردید ایں زمین و ایں سپہر — ماہ کور از کورِ چشمیہائے مہر

گرمی ہنگامہ می بایدش — تا نخستیں رنگ و بو باز آیدش

بندۂ مومن سرافیلی کند — بانگِ او ہر کہنہ را برہم زند

اے ترا حق داد جانِ ناشکیب — تو ز سرِ ملک و دیں داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے

باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گوے

خطاب بہ پادشاہِ اسلام اعلیحضرت ظاہر شاہ

اَیَّدَہُ اللّٰہُ بِنَصْرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست
سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست

خسروی را از وجودِ تو عیار
سطوتِ تو ملک و دولت را حصار

از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر
تختِ احمد شاہ را شانے دگر

سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ
از دل و از آرزو بیگانہ بہ

آنچنان تیغے کہ داری در کمر
نیم شب از تاب او گردد سحر

نیک می دانم کہ تیغِ نادر است
من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر
از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہیں تیز تر ‌‌ ‌ گردِ ایں ملکِ خدا دادے نگر

ایں کہ می بینیم از تقدیرِ کیست؟ ‌ چیست آں چیزے کہ می بایست و نیست؟

روز و شب آئینۂ تدبیرِ ماست ‌ روز و شب آئینۂ تقدیرِ ماست

با تو گویم اے جوانِ سخت کوش ‌ چیست فردا؟ دخترِ امروز و دوش!

ہر کہ خود را صاحبِ امروز کرد ‌ گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد

او جہانِ رنگ و بو را آبروست ‌ دوش ازو امروز ازو فردا ازوست!

مردِ حق سرمایۂ روز و شب است ‌ زاں کہ او تقدیرِ خود را کوکب است

بندۂ صاحب نظر پیرِ امم ‌ چشمِ او بینائے تقدیرِ امم

از نگاہش تیز تر شمشیر نیست ‌ ما ہمہ نخچیر او نخچیر نیست!

لرزد از اندیشۂ آں پختہ کار ‌ حادثات اندر بطونِ روزگار!

چوں پدر اہلِ ہنر را دوست دار / بندۂ صاحب نظر را دوست دار

ہمچو آں خلد آشیاں بیدار زی / سخت کوش و پُردم و کرّار زی

می شناسی معنیِ کرّار چیست؟ / ایں مقامے از مقاماتِ علیؓ است

امتاں را در جہانِ بے ثبات / نیست ممکن جز بکرّاری حیات

سرگذشتِ آلِ عثماں را نگر / از فریبِ غربیاں خونیں جگر

تا ز کرّاری نصیبے داشتند / در جہانِ دیگر علم افراشتند

مسلمِ ہندی چرا میداں گذاشت؟ / ہمّتِ او بوئے کرّاری نداشت!

مشتِ خاکش آنچناں گردیدہ سرد / گرمیِ آوازِ من کارے نکرد!

ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست / قاہری با دلبری در خونِ تست

اے فروغِ دیدۂ برنا و پیر / سرِّ کار از ہاشم و محمود گیر

هم از آں مردے کہ اندر کوہ و دشت | حق ز تیغِ او بلند آوازہ گشت
روزہا شب ہا تپیدن می تواں | عصرِ دیگر آفریدن می تواں
صد جہاں باقی است در قرآں ہنوز | اندر آیاتش یکے خود را بسوز
بازِ افغاں را از آں سوزے بدہ | عصرِ او را صبحِ نوروزے بدہ
ملتے گم گشتہ کوہ و کمر | از جبینش دیدہ ام چیزے دگر
زانکہ بود اندر دلِ من سوز و درد | حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد
کار و بارش را نکو سنجیدہ ام | آنچہ پنہاں است پیدا دیدہ ام
مردِ میداں زندہ از اللہ ھو ست | زیرِ پائے او جہانِ چار سوست
بندۂ کو دل بغیر اللہ نہ بست | می تواں سنگ از زجاجِ او شکست

ے والا حضرت شاہ ولی خان

او نگنجد در جہانِ چون و چند — تہمتِ ساحل باین دریا مبند

چوں ز روئے خویش برگیرد حجاب
او حساب است او ثواب است او عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است — ایں دو قوت اعتبارِ ملت است

آں فتوحاتِ جہانِ ذوق و شوق — ایں فتوحاتِ جہانِ تحت و فوق

ہر دو انعامِ خدائے لایزال — مومناں را آں جمال است ایں جلال!

حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست — اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

نیک اگر بینی مسلماں زادہ است — ایں گہر از دستِ ما افتادہ است

چوں عرب اندر اروپا پر کشاد — علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانہ آں صحرانشیناں کاشتند — حاصلش افرنگیاں برداشتند

این پری از شیشهٔ اسلافِ ماست ‏ ‏ ‏ باز صیدش کن که او از قافِ ماست

لیکن از تهذیبِ لادینی گریز ‏ ‏ ‏ زاں که او با اہلِ حق دارد ستیز

فتنه‌ها این فتنه‌پرداز آورد ‏ ‏ ‏ لات و عزّیٰ در حرم باز آورد

از فسونش دیدهٔ دل نابصیر ‏ ‏ ‏ روح از بے آبیِ او تشنه میر!

لذتِ بیتابی از دل می‌برد ‏ ‏ ‏ بلکه دل زین پیکرِ گل می‌برد

کهنه دُزدے غارتِ او برملاست

لاله می‌نالد که داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور ‏ ‏ ‏ باز گویم آنچه گفتم در زبور

”مُردن و هم زیستن اے نکته‌رس

این همه از اعتبارات است و بس“

مردہ کز سوزِ نوا را مردۂ
لذّتِ صوت و صدا را مردۂ
پیشِ چنگے مستِ مسرورست کو
پیشِ رنگے زندہ در گورست کو
روح با حق زندہ و پایندہ است
ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ است
آنکہ حیٌّ لَایَمُوْت آمد حق است
زیستن با حق حیاتِ مطلق است
ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست"

برخور از قرآں اگر خواہی ثبات
در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات

می دہد ما را پیامِ لَاتَخَفْ
می رساند بر مقامِ لَاتَخَفْ

قوّتِ سلطان و میر از لَا اِلٰہ
ہیبتِ مردِ فقیر از لَا اِلٰہ

تا دو تیغِ لَا و اِلَّا داشتیم
مَاسِوَا اللّٰہ را نشاں نگذاشتیم!

خاوراں از شعلۂ من روشن است
اے خنک مردے کہ در عصرِ من است

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر!

گوہرِ دریائے قرآں سفتہ ام
شرحِ رمزِ صِبْغَۃُ اللّٰہ گفتہ ام

با مسلماناں غمے بخشیدہ ام
کہنہ شاخے را نمے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ
عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟
با مسلماں حرفِ پُرسوزے کہ گفت؟

همچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت — تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم و اسوختم — آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند — سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لا الٰہ — در شرابِ من سرورِ لا الٰہ!

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست — جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست!

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام

تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام!

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

فہرستِ مضامین

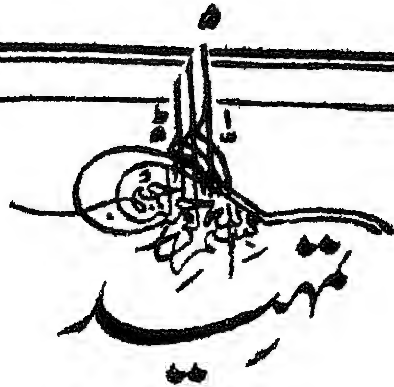
بخوانندۂ کتاب

سپاہِ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است

زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنوں قباست کہ موزوں بقامتِ خرد است

بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است

گماں مبر کہ خرد را حساب و میزاں نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

تمہید

پیرِ رومی مرشدِ روشن ضمیر — کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماہ و آفتاب — خیمہ را از کہکشاں سازد طناب

نورِ قرآں درمیانِ سینہ اش — جامِ جم شرمندہ از آئینہ اش

از نئے آں نے نوازِ پاک زاد — باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جانہا محرمِ اسرار شد — خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند — بندہائے کہنہ را بکشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ — کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل اللہ مست — ہر کہن بتخانہ را باید شکست

اُمتاں را زندگی جذبِ دروں — کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

ہیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد — بے جنونِ ذو فنوں کارے نکرد

مومن از عزم و توکّل قاہر است — گر ندارد ایں دو جوہر کافر است

خیر را او باز میداند ز شر — از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریزہ ریز — در گریبانش ہزاراں رستخیز

تا مے از میخانۂ من خوردۂ — کہنگی را از تماشا بردۂ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش — در میانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست — دینِ او جز حُبِّ غیر اللہ نیست

فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است — فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد — پس ندید اِلّا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل باکس نداد
بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِ شیری را نہ فہمد گاؤمیش | جز بہ شیراں کم بگو اسرارِ خویش
با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے | گرچہ باشد پادشاہِ رُوم و رے
یوسفِ ما را اگر گرگے برد | بہ کہ مردے ناکسے او را خرد
اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس | بوریا بافانِ اطلس ناشناس
اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود | سوزد از تاثیرِ او جاں در وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا
بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست باز گوے | اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

غم خورد نانِ غم افزایان مخور (رومی) زانکہ عاقل غم خورد کودک شکر

خرقۂ خود بار است بر دوشِ فقیر — چوں صبا جز بوئے گل ساماں مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیہم ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرِّ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست — روحِ مومن ہیچ میدانی کہ چیست

قطرۂ شبنم کہ از ذوقِ نمود — عقدۂ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست — رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست

رخ سوئے دریائے بے پایاں نکرد — خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یکدم تپید
تا بکامِ غنچۂ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر
می کنی ہر ذرّہ را روشن ضمیر

از تو ایں سوز و سرور اندر وجود
از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود

می رود روشن تر از دستِ کلیم
زورقِ زرّینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد
لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لالہ را سوزِ دروں از فیضِ تست
در رگِ او موجِ خوں از فیضِ تست

نرگساں صد پردہ را بر می درد
تا نصیبے از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مراد آوردۂ
ہر شجر را نخلِ سینا کردۂ

نرگساں : مزید علیہ نرگس

تو فروغِ صبح و من پایانِ روز
در ضمیرم من چراغے برفروز

تیره خاکم را سراپا نور کن
در تجلّی ہائے خود مستور کن

تا برو زآرم شبِ افکارِ شرق
بر فروزم سینۂ احرارِ شرق

از نوائے پختہ سازم خام را
گردشِ دیگر دہم ایّام را

فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ
از سرودِ من بگیرد آب و رنگ

زندگی از گرمئ ذکر است و بس
حرّیت از عفّتِ فکر است و بس

چوں شود اندیشۂ قومے خراب
ناسرہ گردد بدستش سیمِ ناب

میرد اندر سینہ اش قلبِ سلیم
در نگاہِ او کج آید مستقیم

برکراں از حرب و ضربِ کائنات
چشمِ او اندر سکوں بیند حیات

ناسرہ: کھوٹی

موج از دریاش کم گردد بلند   گوہرِ او چوں خزف ناارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر
بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

تطہیر: پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوّت حکمِ حق جاری کند / پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند
در نگاهش قصرِ سلطاں کہنہ دیر / غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر
پختہ سازد صحبتش ہر خام را / تازہ غوغائے دہد ایّام را
درسِ او اللہ بس باقی ہوس / تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس
از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک / در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک
معنیِ جبریلؑ و قرآن است او / فِطرۃ اللہ را نگہبان است او
حکمتش برتر ز عقلِ ذوفنوں / از ضمیرش امتے آید بروں

پشتِ پا زدن : ٹھکرا دینا

حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج — بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج

از نگاہش فرودیں خیزد ز دے — درد ہر خم تلخ تر گردد ز مے

اندر آہِ صبحگاہِ او حیات — تازہ از صبحِ نمودش کائنات

بحر و بر از زورِ طوفانش خراب — در نگاہِ او پیامِ انقلاب

درسِ لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ می دہد — تا دلے در سینۂ آدم نہد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش — در جہاں مثلِ چراغ افروزدش

من نمیدانم چہ افسوں می کند — روح را در تن دگرگوں می کند

صحبتِ او ہر خزف را دُر کند — حکمتِ او ہر تہی را پُر کند

لَاخَوْفٌ عَلَیْہِمْ: تلمیح بآیۂ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَا ہُمْ یَحْزَنُوْنَ یعنی مومن خوف وغم سے پاک ہیں۔

بندهٔ درمانده را گوید که خیز — هر کهن معبود را کن ریز ریز

مرد حق! افسون این دیر کهن — از دو حرف رَبّیَ الْاَعْلیٰ شکن

فقر خواهی از تهی دستی منال — عافیت در حال و نی در جاه و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد — نی زر و سیم و قماش سرخ و زرد

بگذر از کاوس و کی ای زنده مرد — طوف خود کن گرد ایوانی مگرد

از مقام خویش دور افتاده ئی — کرگسی کم کن که شاهین زاده ئی

مرغک اندر شاخسار بوستان — بر مراد خویش بندد آشیان

تو که داری فکرت گردون مسیر — خویش را از مرغکی کمتر مگیر

دیگر این نه آسمان تعمیر کن — بر مراد خود جهان تعمیر کن

چون فنا اندر رضای حق شود — بندهٔ مومن قضای حق شود

چار سوئے با فضائے نیلگوں ۔۔۔ از ضمیرِ پاکِ او آید بروں

در رضائے حق فنا شو چوں سلف ۔۔۔ گوہرِ خود را بروں آر از صدف

در ظلامِ ایں جہانِ سنگ و خشت ۔۔۔ چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت

تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب ۔۔۔ ہم نیابی از جمالِ حق نصیب

ابتدائے عشق و مستی قاہری است ۔۔۔ انتہائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مومن از کمالاتِ وجود ۔۔۔ او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لا الٰہ

جز بکامِ او نہ گردد مہر و مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دیں کردم عیاں — حکمتِ اربابِ کیں را ہم بداں

حکمتِ اربابِ کیں مکر است و فن — مکر و فن؟ تخریبِ جاں، تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دیں آزادۂ — از مقامِ شوق دور افتادۂ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام — تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام!

شیخِ ملّت با حدیثِ دلنشیں — بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم — کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر — کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر — از وجودِ خود نگردد باخبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد ‏ ‏ ‏ ‏ در ضمیرش آرزوہا زاد و مُرد

بے نصیب آمد ز اولادِ غیور ‏ ‏ ‏ ‏ جاں بہ تن چوں مردہ در خاکِ گور

از حیا بیگانہ پیرانِ کہن ‏ ‏ ‏ ‏ نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن

در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات ‏ ‏ ‏ ‏ مردہ زایند از بطونِ اُمّہات

دخترانِ او بزلفِ خود اسیر ‏ ‏ ‏ ‏ شوخ چشم و خود نما و خردہ گیر

ساختہ، پرداختہ، دل باختہ ‏ ‏ ‏ ‏ ابروان مثلِ دو تیغِ آختہ

ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر ‏ ‏ ‏ ‏ سینۂ ماہی بموج اندر نگر

ملتے خاکسترِ او بے شرر ‏ ‏ ‏ ‏ صبحِ او از شامِ او تاریک تر

ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ ‏ ‏ ‏ ‏ کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

بطون: جمع بطن، پیٹ ‏ ‏ ‏ ‏ اُمّہات: جمع اُم، مادر

منعمانِ او بخیل و عیش دوست   غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوّتِ فرماں روا معبودِ او   در زیانِ دین و ایماں سُودِ او

از حدِ امروزِ خود بیروں نجست   روزگارش نقشِ یک فردا نه بست

از نیاگاں دفترے اندر بغل   الاماں از گفته ہائے بے عمل!

دینِ او عہدِ وفا بستن بغیر   یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آه قومے دل ز حق پرداخته
مُرد و مرگِ خویش را نشناخته

لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ

نکتہ می گویم از مردانِ حال — اُمّتاں را لَا جلال اِلَّا جمال

لَا و اِلَّا احتسابِ کائنات — لَا و اِلَّا فتحِ بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کافؔ و نوں — حرکت از لَا زاید از اِلَّا سکوں

تا نہ رمزِ لَا اِلٰہ آید بدست — بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لَاست — ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملّتے کز سوزِ او یک دم تپید — از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لَا گفتن حیات — تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست — درخورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد
می کند صد رہ نشیں را رہ نورد

بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟
تخمِ "لا" در مشتِ خاکِ او بریز

ہر کرا ایں سوز باشد در جگر
ہوشش از ہولِ قیامت بیشتر

"لا" مقامِ ضربہائے پے بہ پے
ایں غوِ رعد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا بروں آئی ز گردابِ وجود

با تو می گویم ز ایّامِ عرب
تا بدانی پختہ و خامِ عرب

ریزہ ریزہ از ضربِ او لات و منات
در جہات آزاد از بندِ جہات

ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او
قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

غوِ رعد : بجلی کی کڑک

گاہ دشت از برق و بارانش بلرزد   گاہ بحر از زور طوفانش بلرزد

عالمے در آتش او مثلِ خس   ایں ہمہ ہنگامۂ لا بود و بس

اندریں دیرِ کہن پیہم تپید   تا جہانے تازہ آمد پدید

بانگِ حق از صبح خیزیہائے او   ہر چہ ہست از تخم ریزیہائے او

اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند   از کنارِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ شست
از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رست

ہم چناں بینی کہ در دورِ فرنگ   بندگی با خواجگی آمد بجنگ

روس را قلب و جگر گردیدہ خوں   از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں

آں نظامِ کہنہ را برہم زد است   تیز نیشے بر رگِ عالم زد است

کردہ ام اندر مقاماتش نگہ　　لاسلاطیں، لاکلیسا، لاالٰہ

فکرِ او در تندِ بادِ لا بماند　　مرکبِ خود را سوئے اِلّا نراند

آیدش روزے کہ از زورِ جنوں　　خویش را زیں تندباد آرد بروں

در مقامِ لا نیاساید حیات　　سوئے اِلّا می خرامد کائنات

لا و اِلّا سازو برگِ اُمّتاں　　نفیِ بے اثبات مرگِ اُمّتاں

در محبت پختہ کے گردد خلیل　　تا نگردد لا سوئے اِلّا دلیل

اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن　　نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن

ایں کہ می بینی نیرزد با دو جو　　از جلالِ لاالٰہ آگاہ شو

هر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لا ست
جملہ موجودات را فرمانرواست

دلیل : راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل
یک نگاہِ راہ بیں، یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است
بر دو حرفِ لا الٰہ پیچیدن است

فقر خیبر گیر با نانِ شعیر
بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست
ما امینیم ایں متاعِ مصطفےٰ است

فقر بر کرّوبیاں شبخوں زند
بر نوامیسِ جہاں شبخوں زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا
از زجاج الماس می سازد ترا

برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم
مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم

نوامیس: جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

گرچه اندر بزم کم گوید سخن
یک دم او گرمیٔ صد انجمن

بے پراں را ذوقِ پروازے دہد
پشہ را تمکینِ شہبازے دہد

با سلاطیں درفتد مردِ فقیر
از شکوہِ بوریا لرزد سریر

از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر
وا رہاند خلق را از جبر و قہر

می نگیرد جز بآں صحرا مقام
کاندرو شاہیں گریزد از حمام

قلبِ او را قوت از جذب و سلوک
پیشِ سلطاں نعرۂ او لا ملوک

آتشِ ما سوزناک از خاکِ او
شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او

بر نیفتد ملتے اندر نبرد
تا درو باقیست یک درویش مرد

آبروئے ما ز استغنائے اوست
سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست

خویشتن را اندریں آئینہ بیں
تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مومناں را گفت آں سلطانِ دیں
مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں

الاماں از گردشِ نُہ آسماں
مسجدِ مومن بدستِ دیگراں

سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش
تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش

اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو
ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او

راکبش بودن ازو وارستن است
از مقامِ آب و گل برجستن است

صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل
باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

مسجدِ من ایں الخ: تلمیح ہے حضورِ رسالت مآب کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

حل نشد ایں معنئ مشکل مرا　　شاہیں از افلاک بگریزد چرا

وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد　　مرغکے از چنگِ او نامد بدرد

در کنامے ماند زار و سرنگوں

پر نہ زد اندر فضائے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود　　نے ربابِ و مستی و رقص و سرود

فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات　　بندہ از تاثیرِ او مولا صفات

فقرِ کافر خلوتِ دشت و در است　　فقرِ مومن لرزۂ بحر و بر است!

زندگی آں را سکونِ غار و کوہ　　زندگی ایں را ز مرگِ با شکوہ!

آں خدا را جستن از ترکِ بدن　　ایں خودی را بر فسانِ حق زدن

آں خودی را کشتن و واسوختن　　ایں خودی را چوں چراغ افروختن

کنام: باز کے رہنے کی جگہ

فقر چوں عریاں شود زیرِ سپہر — از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریاں گرمیٔ بدر و حنین — فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسینؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند

آں جلال اندر مسلمانی نماند

وائے ما اے وائے ایں دیرِ کہن — تیغِ لا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جواں — ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں

تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن — اے مسلماں مردن است ایں زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را — جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیارِ مصطفیٰ خود را زند

تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ زاں قومے کہ از پا بر فتاد ‏ — میر و سلطاں زاد و درویشے نزاد

داستانِ او مپرس از من کہ من ‏ — چوں بگویم آنچہ ناید در سخن

در گلویم گریہ ہا گردد گرہ ‏ — ایں قیامت اندرونِ سینہ بہ

مسلمِ ایں کشور از خود نا امید ‏ — عمرہا شد با خدا مردے ندید

لاجرم از قوتِ دیں بدظن است ‏ — کاروانِ خویش را خود رہزن است

از سہ قرنِ ایں امّتِ خوار و زبوں ‏ — زندہ بے سوز و سرورِ اندروں

پست فکر و دوں نہاد و کور ذوق ‏ — مکتب و ملائے او محرومِ شوق

زشتیِ اندیشہ او را خوار کرد ‏ — افتراق او را ز خود بیزار کرد

تا نداند از مقام و منزلش ‏ — مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش

قرن : صدی ‏ — افتراق : پراگندگی

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر | خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

بندۂ رد کردۂ مولاست او | مفلس و قلّاش و بے پرواست او

نے بکف مالے کہ سلطانے برد | نے بدل نورے کہ شیطانے برد

شیخ او لُردِ فرنگی را مرید | گرچہ گوید از مقامِ بایزید

گفت دیں را رونق از محکومی است | زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد | می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد

عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد | از جمالِ مصطفےٰ بیگانہ کرد

لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا مفرس

سوزِ او تا از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

باطنِ ایں عصر را نشناختی — دادِ اوّل خویش را درباختی

تا دماغِ تو بہ پیچاکش فتاد — آرزوئے زندہ در دل نزاد

احتسابِ خویش کن از خود مرو — یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو

تا کجا ایں خوف و وسواس و ہراس — اندریں کشور مقامِ خود شناس

ایں چمن دارد بسے شاخِ بلند — بر نگوں شاخ آشیانِ خود مبند

نغمہ داری در گلو اے بے خبر — جنسِ خود بشناس و با زاغاں مپر

خویشتن را تیزیِ شمشیر دہ — باز خود را در کفِ تقدیر دہ

اندرونِ تست سیلِ بے پناہ — پیشِ او کوہِ گراں مانندِ کاہ

دادِ اوّل الخ: یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔

سیل را تمکیں ز نا آسودن است   یک نفس آسودنش نابودن است

من نہ ملّا، نے فقیہِ نکتہ ور   نے مرا از فقر و درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سست گام   پختہ من خام و کارِ من ناتمام

تا دلِ پر اضطرابم دادہ اند   یک گرہ از صد گرہ بکشادہ اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر

بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

تمکیں : وقار، شان و شوکت

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لَاتَخَف ‏ ‏ ‏ ما بمیداں سر بجیب او سر بکف

مردِ حُر از لَا اِلٰہ روشن ضمیر ‏ ‏ ‏ می نہ گردد بندۂ سلطان و میر

مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد ‏ ‏ ‏ مردِ حُر بارے برد خارے خورد

پائے خود را آنچناں محکم نہد ‏ ‏ ‏ نبضِ رہ از سوزِ او بر می جہد

جانِ او پایندہ تر گردد ز موت ‏ ‏ ‏ بانگ تکبیرش بروں از حرف و صوت

ہر کہ سنگِ راہ را داند زجاج ‏ ‏ ‏ گیرد آں درویش از سلطاں خراج

گرمیٔ طبعِ تو از صہبائے اوست ‏ ‏ ‏ جوئے تو پروردۂ دریائے اوست

لَاتَخَف: تلمیح آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

پادشاہاں در قبا ہائے حریر — زرد رو از سہمِ آں عریاں فقیر

سرِّ دیں ما را خبر او را نظر — او درونِ خانہ ما بیرونِ در

ما کلیسا دوست ما مسجد فروش! — او ز دستِ مصطفٰے پیمانہ نوش

نے مغاں را بندہ نے ساغر بدست — ما تہی پیمانہ او مستِ الست

چہرۂ گل از نمِ او احمر است — ز آتشِ ما دودِ او روشن تر است!

دارد اندر سینہ تکبیرِ اُمم — در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم

قبلۂ ما گہ کلیسا گاہ دیر — او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدہٗ — او نگنجد در جہانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما بفکرِ ساز و برگ — آخرِ ما چیست؟ تلخابہ مرگ!

در جہانِ بے ثبات او را ثبات — مرگ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل — گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن — او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایاں کوچہ گرد و فاقہ مست — فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گردباد — ضربتش از کوہِ گراں جوئے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو — خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گرد گرد — زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است — صحبتِ مردانِ حر آدم گر است

مردِ حر دریاے ژرف و بیکراں — آب گیر از بحر و نے از ناوداں

سینۂ این مرد می جوشد چو دیگ — پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ

روزِ صلح آں برگ و سازِ انجمن | ہم چو بادِ فرودیں اندر چمن
روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش | گورِ خود می کند از شمشیرِ خویش!
اے سرت گردم گریز از ما چو تیر | دامنِ او گیر و بے تابانہ گیر
می نہ روید تخمِ دل از آب و گل | بے نگاہے از خداوندانِ دل

اندر ایں عالم نیرزی با خسے
تا نیاویزی بداماں کسے!

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ روم آموختم — خویش را در حرفِ او وا سوختم

مال را گر بہرِ دیں باشی حمول (رومی) — نعم مالٌ صالحٌ گوید رسولؐ

گر نداری اندریں حکمت نظر — تو غلام و خواجۂ تو سیم و زر

از تہی دستاں کشادِ امتاں — از چنیں منعم فسادِ امتاں

جدت اندر چشمِ او خوار است و بس — کہنگی را او خریدار است و بس

در نگاہش نا صواب آمد صواب — ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

نعم مالٌ صالحٌ : حدیثِ نبوی ہے مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پہ خرچ کرنے کے لئے جمع کیا جائے، تو وہ مال صالح ہے۔

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد — آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے — بر لبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادہ نے در سبوست — کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ چوں درویش نیست

در چنیں عصرے خدا اندیش نیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال — بر جماعت زیستن گردد وبال

آہ یورپ زیں مقام آگاہ نیست — چشمِ او ینظر بنور اللہ نیست

او نداند از حلال و از حرام — حکمتش خام است و کارش ناتمام

ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیثِ نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔

اُمّتے بر اُمّتے دیگر چرد | دانہ ایں می کارد آں حاصل برد
از ضعیفاں ناں ربودن حکمت است | از تنِ شاں جاں ربودن حکمت است
شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است | پردۂ آدم دری سوداگری است
ایں بنوک ایں فکرِ چالاکِ یہود | نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد ایں نظام
دانش و تہذیب و دیں سودائے خام

آدمی اندر جہانِ خیر و شر | کم شناسد نفعِ خود را از ضرر
کس نداند زشت و خوبِ کار چیست | جادہ ہموار و ناہموار چیست

بنوک: بنک کی جمع، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے۔

شرع برخیزد ز اعماقِ حیات — روشن از نورش ظلامِ کائنات

گر جہاں داند حریمش را حرام — تا قیامت پختہ ماند ایں نظام

نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر — با نگاہے دیگرے او را نگر

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست — بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است

از فراق است آرزوہا سینہ تاب — تو نمانی چوں شود او بے حجاب

از جدائی گرچہ جاں آید بلب — وصلِ او کم جو رضائے او طلب

مصطفیٰ داد از رضائے او خبر — نیست در احکامِ دیں چیزے دگر

تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریاست — فقر و شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطاں گیر و از حکمش مثال — روزِ میداں تیغِ تو ذوقِ قتال

تا توانی گردن از حکمش مپیچ   تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحسنَ التقویم شو

وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے والا صفات   شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں   جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی، دینِ تو مجبوری است   ایں چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار   بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن   مردِ حق شو بر ظن و تخمیں متن

اَحسَنَ التقویم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

تا به بینی زشت و خوب کار چیست　　اندر این نه پرده اسرار چیست

هر که از سرّ نبی گیرد نصیب　　هم به جبریل امین گردد قریب

اے که می نازی به قرآن عظیم　　تا کجا در حجره می باشی مقیم

در جهان اسرار دین را فاش کن　　نکتهٔ شرع مبین را فاش کن

کس نه گردد در جهان محتاج کس　　نکتهٔ شرع مبین این است و بس

مکتب و ملا سخن ها ساختند　　مومنان این نکته را نشناختند

زنده قومے بود از تاویل مرد　　آتش او در ضمیر او فسرد

صوفیان باصفا را دیده ام　　شیخ مکتب را نکو سنجیده ام

عصر من پیغمبرے هم آفرید　　آنکه در قرآن بغیر از خود ندید

هر یکے دانائے قرآن و خبر　　در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بندِ ہوس   منبرِ شاں منبرِ کاک است و بس

زیں کلیساں نیست امیدِ کشود   آستیں ہا بے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست

از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

منبرِ کاک : کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں

اے ہمالہ اے اٹک اے رودِ گنگ
زیستن تا کے چناں بے آب و رنگ

پیر مرداں از فراست بے نصیب
نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر
خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں
جاوداں مرگ است نے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید ز آسماں
تخمِ او می بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور
نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست
دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو
ہست در امروزِ او فردائے او

مردہ شو: غسل دینے والا

هر کہ این جا دانہ کشت این جا درود — پیشِ حق آن بندہ را بردن چہ سود

اُمّتے کز آرزو نیشے نہ خورد — نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است — تخت چون سنگ این زجاج از ساحری است

در گذشت از حکمِ این سحرِ مبین — کافری از کفر و دینداری ز دین

ہندیان با یک دگر آویختند — فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند

تا فرنگی قومے از مغرب زمین — ثالث آمد در نزاعِ کفر و دین

کس نداند جلوۂ آب از سراب

انقلاب! اے انقلاب! اے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ فکرِ آب و گل — از حضورِ حق طلب یک زندہ دل

آشیانش گرچہ در آب و گل است — نُہ فلک سرگشتۂ این یک دل است

تا نہ پنداری کہ از خاک است او — از بلندی ہائے افلاک است او

این جہان او را حریم کوئے دوست — از قبائے لالہ گیرد بوئے دوست

ہر نفس با روزگار اندر ستیز — سنگِ رہ از ضربتِ او ریز ریز

آشنائے منبر و دار است او — آتشِ خود را نگہدار است او

آب جوے و بحرہا دارد ببر — می دہد موجش ز طوفانے خبر

زندہ و پایندہ بے نانِ تنور — میرد آں ساعت کہ گردد بے حضور

چوں چراغ اندر شبستانِ بدن — روشن از وے خلوت و ہم انجمن

این چنیں دل خود نگر اللہ مست — جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جوان دامانِ او محکم بگیر

در غلامی زادۂ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلاماں سخت تر | حرّیت می خواند او را بے بصر

گرمیِ ہنگامۂ جمہور دید | پردہ بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت | کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت

در فضایش بال و پر نتواں کشود | با کلیدش ہیچ در نتواں کشود

گفت با مرغِ قفس اے دردمند | آشیاں در خانۂ صیاد بند

ہر کہ سازد آشیاں در دشت و مرغ | او نباشد ایمن از شاہین و چرغ

از فسونش مرغِ زیرک دانہ مست | نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست

حرّیت خواہی بہ پیچاکش میفت | تشنہ میر و برنمِ تاکش میفت

الحذر از گرمیٔ گفتارِ او   الحذر از حرفِ پہلو دارِ او

چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر   بندۂ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ ساتگینش الحذر   از قمار بدنشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر   حفظِ خود کن حبِ افیونش مخور

پیشِ فرعوناں بگو حرفِ کلیم

تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

داغم از رسوائی ایں کارواں   در امیرِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ   اندرونش بے نصیب از لا الٰہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید!   پردۂ ناموسِ ما را بر درید

پہلو دار: ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہوں۔   ساتگیں: پیالہ

دامنِ او را گرفتن ابلہی است — سینۂ او از دلِ روشن تہی است

اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد — صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد

آہ از قومے کہ چشم از خویش بست — دل بہ غیر اللہ داد، از خود گسست

تا خودی در سینۂ ملت بمرد — کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد

گرچہ دارد لَا اِلٰہ اندر نہاد — از بطونِ او مسلمانے نزاد

آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں — آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں

آنکہ زیرِ تیغ گوید لَا اِلٰہ — آنکہ از خونش بروید لَا اِلٰہ

آں سرور آں سوزِ مشتاقی نماند — در حرم صاحبدلے باقی نماند

اے مسلماں اندریں دیرِ کہن — تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن

جہد با توفیق و لذت در طلب — کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس

سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت
از تو دردِ خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام
ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنامِ مصطفےٰ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ اے محکومِ غیر
سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر

تا نداری از محمد رنگ و بو

از درودِ خود میالا نامِ او"

از قیامِ بے حضورِ من مپرس
از سجودِ بے سرورِ من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردے آزادے چو آید در سجود | در طوافش گرم رو چرخِ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر | از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذتِ ایماں مجو | گرچہ باشد حافظِ قرآں، مجو

مومن است و پیشۂ او آذری است | دین و عرفانش سراپا کافری است

در بدن داری اگر سوزِ حیات | ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت

ور نداری خونِ گرم اندر بدن | سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں

عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

ہست معراجِ مسلماں الخ: تلمیح حدیثِ حضورِ رسالت مآبؐ کی طرف ہے جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لئے۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیہ

ای در و دشتِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لاقیصر و کسریٰ کہ زد؟

در جہاں نزد و دورو دیو زد
اولیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ الّا اللہ کرا آموختند؟
ایں چراغ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزہ از خوانِ کیست؟
آیۂ فاصبحتم اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آں اُمّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

لاقیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف ہلک قیصر فلا قیصر بعدہٗ الخ

فاصبحتم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمتہٖ اخوانا۔

حرّیت پروردۂ آغوشِ اوست | یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست
او دلے در پیکرِ آدم نہاد | او نقاب از طلعتِ آدم کشاد
ہر خداوندِ کہن را او شکست | ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست
گرمیٔ ہنگامۂ بدر و حنین | حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ
سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد | قراءتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد
تیغِ ایوبی نگاہِ بایزید | گنجہائے ہر دو عالم را کلید
عقل و دل راستی از یک جامِ مے | اختلاطِ ذکر و فکرِ روم و رے

الصّٰفّٰت: سورۂ قرآن کا نام ہے۔

ایوبی: سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ۔

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امّت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت، شرع و دیں، نظمِ امور | اندرونِ سینہ دل ہا ناصبور
حسنِ عالم سوز الحمرا و تاج | آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج
ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست | یک تجلّی از تجلیاتِ اوست
ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز | باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

حمد بیحد مر رسولِ پاک را
آں کہ ایماں داد مشتِ خاک را" (خواجہ عطار بہ تغیر لفظی)

حق ترا بُرّاں تر از شمشیر کرد | ساربان را راکبِ تقدیر کرد
بانگِ تکبیر و صلوٰت و حرب و ضرب | اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب
اے خوش آں مجذوبی و دل بردگی | آہ زیں دل گیری و افسردگی
کارِ خود را اُمّتاں بردند پیش | تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

اُمّتے بودی اُمم گردیدۂ — بزمِ خود را خود ز ہم پاشیدۂ

ہر کہ از بندِ خودی وارست، مُرد — ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد

آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد — روحِ پاکِ مصطفےٰ آمد بدرد

اے ز افسونِ فرنگی بے خبر — فتنہ ہا در آستینِ او نگر

از فریبِ او اگر خواہی اماں — اشترانش را ز حوضِ خود براں

حکمتش ہر قوم را بیچارہ کرد — وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد

تا عرب در حلقۂ دامش فتاد — آسماں یک دم اماں اورا نداد

عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر — در بدن باز آفریں روحِ عمرؓ

قوت از جمعیتِ دینِ مبیں — دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں

تا ضمیرش رازدانِ فطرت است — مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

از ہم پاشیدن : پراگندہ کرنا

ساده و طبعش عیارِ زشت و خوب | از طلوعش صد هزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوه و دمن | خیمه را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیابان کرده تیز | ناقه را سر ده بمیدانِ ستیز

عصرِ حاضر زادهٔ ایامِ تست | مستیٔ او از مےِ گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودهٔ | اولین معمارِ او تو بودهٔ

تا بفرزندی گرفت او را فرنگ | شاهدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچه شیرین است و نوشین است او | کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! پخته تر کن خام را

بر عیارِ خود بزن ایام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی ہنگامہ برچید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟
باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد

گرگے اندر پوستینِ برہ
ہر زماں اندر کمینِ برہ

مشکلاتِ حضرتِ انساں ازوست
آدمیت را غمِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت
از تو دردِ خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام
ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنامِ مصطفےٰ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ اے محکومِ غیر
سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر

تا نداری از محمدؐ رنگ و بو
از درودِ خود میالا نامِ او

از قیامِ بے حضورِ من مپرس
از سجودِ بے سرورِ من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردِ آزادے چو آید در سجود — در طوافش گرم رو چرخِ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر — از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذتِ ایماں مجو — گرچہ باشد حافظِ قرآں، مجو

مومن است و پیشۂ او آذری است — دین و عرفانش سراپا کافری است

در بدن داری اگر سوزِ حیات — ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت

ور نداری خونِ گرم اندر بدن — سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں

عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

ہست معراجِ مسلماں الخ: تلمیح حدیثِ حضور رسالت مآب صلعم کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لئے۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیہ

اے در و دشتِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لا قیصر و کسریٰ[1] کہ زد؟

در جہانِ نزد و دور و دیر و زود
اولیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ اِلّا اللہ کرا آموختند؟
ایں چراغ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزہ از خوانِ کیست؟
آیۂ فاصبحتم اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آں اُمّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

لا قیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قیصر فلا قیصر بعده الخ

فاصبحتم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمته اخوانا۔

حُرّیت پروردۂ آغوشِ اوست | یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست
او دلے در پیکرِ آدم نہاد | او نقاب از طلعتِ آدم کشاد
ہر خداوندِ کہن را او شکست | ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست
گرمیٔ ہنگامۂ بدر و حنین | حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ
سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد | قراءتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد
تیغِ ایوبی نگاہِ بایزید | گنجہائے ہر دو عالم را کلید
عقل و دل را مستی از یک جامِ مے | اختلاطِ ذکر و فکرِ رومؔ و رےؔ

الصّٰفّٰت: سورۂ قرآن کا نام ہے۔

ایوبی: سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ۔

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امّت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت شرع و دیں نظمِ امور — اندرونِ سینہ دل ہا ناصبور

حسنِ عالم سوز الحمرا و تاج — آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج

ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست — یک تجلّی از تجلّیاتِ اوست

ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز — باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

حمد بے حد مر رسولِ پاک را

آں کہ ایماں داد مشتِ خاک را (خواجہ عطار بہ تغیر لفظی)

حق ترا برّاں تر از شمشیر کرد — ساربان را راکبِ تقدیر کرد

بانگِ تکبیر و صلوٰۃ و حرب و ضرب — اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب

اے خوش آں مجذوبی و دل بردگی — آہ زیں دل گیری و افسردگی

کارِ خود را امتحاں بر ند پیش — تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

امتی بودی اُمم گردیدهٔ — بزمِ خود را خود ز ہم پاشیدهٔ

ہر کہ از بندِ خودی وارست، مرد — ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مرد

آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد — روحِ پاک مصطفےٰ آمد بدرد!

اے ز افسونِ فرنگی بے خبر — فتنہ ہا در آستینِ او نگر

از فریبِ او اگر خواہی اماں — اشترانش را ز حوضِ خود براں

حکمتش ہر قوم را بیچارہ کرد — وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد

تا عرب در حلقۂ دامش فتاد — آسماں یک دم اماں اورا نداد

عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر — در بدن باز آفریں روحِ عمرؓ

قوت از جمعیتِ دینِ مبیں — دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں

تا ضمیرش رازدانِ فطرت است — مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

از ہم پاشیدن: پراگندہ کرنا

سادہ و طبعش عیارِ زشت و خوب | از طلوعش صد ہزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوہ و دمن | خیمہ را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیاباں کردہ تیز | ناقہ را سر دہ بمیدانِ ستیز

عصرِ حاضر زادۂ ایامِ تست | مستیٔ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودۂ | اوّلیں معمارِ او تو بودۂ

تا بہ فرزندی گرفت او را فرنگ | شاہدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچہ شیریں است و نوشین است او | کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! پختہ تر کن خام را
بر عیارِ خود بزن ایّام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی ہنگامہ برچید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟
باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیر گردوں رسمِ لادینی نہاد

گرگے اندر پوستینِ برۂ
ہر زماں اندر کمینِ برۂ

مشکلاتِ حضرتِ انساں از وست
آدمیت را غمِ پنہاں از وست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا

ذکرِ تو سرمایهٔ ذوق و سرور　　قوم را دارد به فقر اندر غیور

ای مقام و منزلِ هر راهرو　　جذبِ تو اندر دلِ هر راهرو

سازِ ما بی صوت گردید آنچنان　　زخمه بر رگهائے او آید گراں

در عجم گردیدم و هم در عرب　　مصطفیٰ نایاب و ارزاں بولهب

ایں مسلماں زادهٔ روشن دماغ　　ظلمت آبادِ ضمیرش بے چراغ

در جوانی نرم و نازک چوں حریر　　آرزو در سینهٔ او زود میر

ایں غلام ابن غلام ابنِ غلام　　حریت اندیشهٔ او را حرام

مکتب از وے جذبهٔ دیں در ربود　　از وجودش ایں قدر دانم که بود

ایں ز خود بیگانه ایں مستِ فرنگ　　نانِ جو می خواهد از دستِ فرنگ

ناں خرید ایں فاقه کش با جانِ پاک　　داد ما را ناله‌هائے سوزناک

دانہ چین مانندِ مرغانِ سراست — از فضائے نیلگوں نا آشناست

شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر — از مقامِ او نداد او را خبر

آتشِ افرنگیاں بگداختش — یعنی ایں دوزخ دگرگوں ساختش

مومن و از رمزِ مرگ آگاہ نیست — در دلش لاغالب الا اللہ نیست!

تا دلِ او در میانِ سینہ مرد — می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بہرِ یک نان نشترِ لا و نعم — منتِ صد کس برائے یک شکم

از فرنگی می خرد لات و منات — مومن و اندیشۂ او سومنات

قم باذنی گوئے او را زندہ کن — در دلش اللہ ھو را زندہ کن

لاغالب الا اللہ : یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

قم باذنی : یعنی اٹھ میرے حکم سے۔

ما همه افسونیِ تهذیبِ غرب — کشتهٔ افرنگیان بی حرب و ضرب

تو از آن قومی که جامِ او شکست — وانما یک بندهٔ الله مست

تا مسلمان باز بیند خویش را

از جهانی برگزیند خویش را

شهسوارا یک نفس درکش عنان — حرفِ من آسان نیاید بر زبان

آرزو آید که ناید تا به لب؟ — می نه گردد شوق محکومِ ادب

آن بگوید لب گشا ای دردمند — این بگوید چشم بکشا لب به بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات — از تو خواهم یک نگاهِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی — کشتی و دریا و طوفانم توئی

آهوئی زار و زبون و ناتوان — کس به فتراکم نه بست اندر جهان

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من بامیدے رمیدم سوئے تو

آں نوا در سینہ پروردن کجا
وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمۂ من در گلوئے من شکست
شعلۂ از سینہ‌ام بیروں نجست

در نفس سوزِ جگر باقی نماند
لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند

نالہ کو می‌نگنجد در ضمیر
تا کجا در سینہ‌ام ماند اسیر

یک فضائے بیکراں می‌بایدش
وسعتِ نہ آسماں می‌بایدش

آہ زاں دردے کہ در جان و تن است
گوشۂ چشمِ تو داروئے من است

در نسازد با دواہا جانِ زار
تلخ و بویش بر مشامم ناگوار

کارِ ایں بیمارِ ناتواں بود پیش | من چو طفلاں نالم از داروئے خویش

تلخیِ او را فریبم از شکر | خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر

چوں بصیریؒ از تو می خواہم کشود | تا بمن باز آید آں روزے کہ بود

مہرِ تو بر عاصیاں افزوں تر است | در خطا بخشی چو مہرِ مادر است

با پرستارانِ شب دارم ستیز | باز روغن در چراغِ من بریز

اے وجودِ تو جہاں را نو بہار | پرتوِ خود را دریغ از من مدار

"خود بدانی قدرِ تن از جاں بود | (رومی) | قدرِ جاں از پرتوِ جاناں بود"

تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ امید | یا مرا شمشیر گرداں یا کلید

بصیریؒ: مشہور عربی قصیدہ بُردہ کا مصنف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآب ﷺ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیریؒ کا قصیدہ بارگاہِ نبویؐ میں مقبول ہوا اور مصنف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

فکرِ من در فهمِ دیں چالاک و چُست
تخمِ کردارے نخاکِ من نہ رُست

تیشہ ام را تیز تر گرداں کہ من
محنتے دارم فزوں از کوہکن

مومنم، از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است
چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

دارمش پوشیدہ از چشمِ جہاں
کز سُمِ شبدیزِ تو دارد نشاں!

بندہ را کو نخواہد ساز و برگ
زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب
بندۂ خود را حضورِ خود طلب

بندۂ چوں لالہ داغے در جگر
دوستانش از غمِ او بے خبر

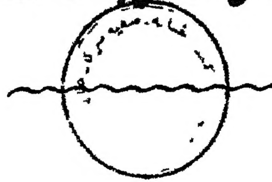
بندۂ اندر جہاں نالاں چو نَے
تفتہ جاں از نغمہ ہائے پے بہ پے

در بیابان مثلِ چوبِ نیم سوز — کاروان بگذشت و من سوزم ہنوز!

اندرین دشت و درے پہناورے — بو کہ آید کاروانے دیگرے

جاں ز مہجوری بنالد در بدن

نالۂ من وائے من اے وائے من!

کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس ایبٹ روڈ لاہور میں باہتمام لالہ گوراندتا کپور مینیجر چھپوا کر
گارڈین منیرہ بانو بیگم نے برائے منیرہ بانو بیگم "جاوید منزل" میو روڈ لاہور سے شائع کی

ملنے کا پتہ

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ
لاہور

مجلد عہ۸ر غیر مجلد عہ